

HÁROM ARCKÉP THOMAS MANNRÓL

V A R G A I S T V Á N

A POLITIKUS — AHOGYAN A TÖRTÉNÉSZ LÁTJA

Az egyébként is szinte már áttekinthetetlen Thomas Mann-irodalom állandóan újabb és újabb művekkel gazdagodik. A nagy német író születésének 100. évfordulója mind a kiadók, mind a kutatók számára újabb ösztönzést adott, és igyekeztek jelentősen hozzájárulni ehhez az eseményhez. Egyesek részletkérdéseket taglaltak, míg mások bőséges monográfiákban kísérelték meg a válaszadást a kutatás alapkérdésére: miben rejlik Thomas Mann írásművészetének titka? Jellemző, hogy a kérdés, akár csak a múltban, nemcsak az irodalomtörténészek és esztétikusok számára vonzó, hanem más tudományágak képviselői számára is. Ezek közé tartozik P. E. Hübinger, a bonni egyetem történésze. Terjedelmes munkájának címe arra utal, hogy központi témája *Thomas Mann, a politikus*, de ugyanakkor közelebbről világítja meg egy intézmény magatartását is az adott kor szellemkörében.* Hübinger vaskos kötetének java része dokumentumokból áll össze. A szerző erőt és időt nem sajnálva (szem előtt kell tartanunk, hogy úgymond „magánvállalkozásról” és nem az egyetem megbízásából írt „fehér könyvről” van itt szó) igyekezett felkutatni, begyűjteni, összegezni és értékelni Thomas Mann és a bonni egyetem kapcsolatára vonatkozó iratokat. Tizennégy irattár anyagát rendszerezte és dolgozta fel. A begyűjtött dokumentumanyag tehát imponálóan gazdag. A könyv egyik alappillére a dokumentumgyűjtemény, a másik pedig Thomas Mann politikai jellegű írásainak elemzése és gyakran túl merész, önkényes értelmezése. Nyomban meg kell jegyeznünk, hogy Hübinger igen keveset támaszkodott Thomas Mann szépirodalmi alkotásaira; őt témája feldolgozásakor elsősorban az író nyilatkozatai, előadásai, levelei stb. érdekelték. A szerző történész, és szaktudományának módszereit alkalmazta.

Könyvének alapkérdése a következő: miért kapta meg 1919-ben Thomas Mann a bonni egyetem díszdoktori címét, és miért fosztották meg attól

* Paul Egon Hübinger: *Thomas Mann, die Universität Bonn und die Zeitgeschichte*. R. Oldenbourg Verlag, München—Wien, 1974.

1936-ban? Hübinger ki akarta deríteni, egyszer s mindenkorra, mi az igazság ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Könyve az 1906-tól 1955-ig terjedő időszakot öleli fel, és bepillantást nyújt az egész korszak szellemi, egyetemi és állami életébe. Szerinte Thomas Mann politikai magatartásának megértéséhez a kulcsot a *Betrachtungen eines Unpolitischen* szolgáltatja. Ez a terjedelmes tanulmány, amelyet Thomas Mann az I. világháború kezdetekor írt, Hübinger szerint ambivalens jellege miatt örökös vita tárgya volt, és az is marad, a bonni egyetem Thomas Mannhoz fűződő kapcsolatában pedig mérvadó szerepet játszott. A bonni egyetem reakciós nézeteket valló vezetői 1919-ben politikai gesztusnak szánták a Thomas Mann-nak szóló elismerést. Úgy vélték, a már említett *Betrachtungen* állásfoglalás az „igazi németiség” mellett, az akkor fennálló Weimari Köztársasággal szemben. Nem fedezték fel a műben kimutatható ellentmondást: a *Betrachtungen*ben a szerző már szakít is kezdeti nézeteivel, és a demokrácia felé fordul (később szépirodalmilag a *Varázshegy* fejezi ki ezt az elfordulást). Az elismerő titulus visszavonása a Thomas Mann ellen irányuló nemzeti-szocialista kampány keretein belül történt. Már 1934-ben meg akarták tenni ezt a lépést, a végső és visszavonhatatlan döntést azonban az akkori dékán, Obenauer professzor hozta meg a „Führerprinzip” alapján, mások véleményének számbavétele nélkül. Hübinger szerint személyeket vádolni a történekeért felesleges lenne, mivel a gesztus a fasiszta rendszerből fakadt. Érdeemes megjegyezni, hogy Hübinger kutatásai értelmében Thomas Mannt a német állampolgárságtól maga Hitler utasítása alapján fosztották meg. A bonni egyetem, égy tűnik, egyértelműen felismerte súlyos tévedését, és már 1945-ben közeledni próbált Thomas Mann felé. Az intézmény és az író további kapcsolatát Hübinger korrektnek minősíti. A végső következtetés az, hogy a díszdoktorátus adományozása és megvonása a bonni körök többszörös félreértésén alapult. Először konzervatívnak vélték Thomas Mannt, és elismerésben részesítették, holott ekkor már a demokrácia mellett tört pálcát, másodsor pedig demokratának tartották, és megvonták tőle az elismerést, holott Hübinger szerint ekkor Thomas Mann részben újra visszakanyarodott a *Betrachtungen* néhány kezdeti álláspontjához.

A szerző felismeri, hogy Thomas Mann politikai nézetei döntően befolyásolták a bonni egyetem és a közte alakuló viszonyokat. Vizsgálódásának kiindulópontjául újra a már többször említett *Betrachtungent* veszi. E műve miatt az Egyesült Államokban Thomas Mannt sohasem tekintették igazi demokratának, a fasiszták pedig, többek között, ugyanezen műve miatt üldözték. Igen sok Thomas Mann-idézetre támaszkodva (mint már említettem, nagyrészt publicisztikai írásokból származnak ezek) Hübinger újszerű megállapításokhoz jut el, amelyek feltétlenül visszhangot kelthetnek.

Szerinte a már említett, mindig jelenlevő ambivalencia mellett Thomas Mann politikai magatartására legjellemzőbb az apolitikusság, ami szoro-

san összefügg Thomas Mann világnézeti fejlődésével, tulajdonképpen annak terméke. A nagy író élete végéig megmaradt „nagy apolitikusnak”, a *Betrachtungentől* igazán elszakadni sohasem tudott. Hübinger arra a megállapításra jut, hogy Thomas Mann politikailag sohasem angazsálta magát igazán, esztéta és moralista volt elsősorban, aki a demokráciát Goethe szellemében értelmezi. Valóban igaz, hogy Thomas Mann a demokráciát sohasem konkretizálta politikailag, de a tétel, miszerint mindig hű maradt a *Betrachtungen* eszméihez, és a fasizmus csak egy rövid időre kényszerítette arra, hogy „vasárnapi prédikátor” legyen, erősen vitatható. Vitatható az a mód is, ahogyan Hübinger megállapításaihoz eljut. Már említettem, hogy igen sok Thomas Mann-idézetre támaszkodik, bár Lehnert, Thomas Mann művészetének kitűnő ismerője, nagyon helyesen szögezi le Hübinger könyve kapcsán, hogy az idézetek ügyes és tendenciózus válogatásával Thomas Mann akár arisztokratának, akár szocialistának is bemutatható. Tehát Hübinger idézetválogatása is problematikus, mert elsősorban saját tételeit igyekszik velük alátámasztani, és eközben igen keveset törődik Thomas Mann szépirodalmi alkotásaival. Ez pedig munkájának nagy hiányossága. Hiszen a publicisztikai megnyilatkozás gyakran alkalmi jellegű, egy-egy napi politikai eseményre történő gyors és eléggé meg nem fontolt reagálás, míg a szépirodalmi műben az író átgondolatlan, koncentráltan és adekvátan fejezi ki viszonyát a társadalmi és azon belül a politikai eseményekhez.

Akárcsak kutatásmódszere, erősen vitatható Hübinger munkájának végső megállapítása is, mely szerint Thomas Mann esetében nem beszélhetünk valójában világnézeti fejlődésről. Ebből a szempontból Hübinger munkája Rothenberg könyvével hasonlítható össze, amely Thomas Mann realizmusát kérdőjelezi meg. E két munka polemikus jellege miatt szerves részét képezi a már néhány éve Thomas Mannért folyó harcnak. A keletnémet irodalomkritikusok és irodalomkutatók, kiemelve Thomas Mann időszerű jelentőségét, erősen baloldali, kimondottan haladó nézeteket valló alkotót akarnak belőle „faragni”. A konzervatívabb nyugatnémet tudósok „tárgyilagos” képet szándékoznak nyújtani Thomas Mannról, de természetesen a másik végletbe esnek: Thomas Mannt magányos, esztétizáló művésznek mutatják be, aki csak a napi politikai események hatására hirdetett részben szocialista eszméket. Az ellentmondás mind Thomas Mann alakjában, mind alkotásaiban valójában benne foglaltatik, de egységet képez, és elválasztása megengedhetetlen.

Minden kétséget kizáróan Hübinger könyve hangos visszhangra talál majd. Már könyvének előszavában megjegyzi, hogy egyes bonni egyetemi körök már magát a téma feldolgozásának ötletét is ellenezték, mert szerintük a kutatás csorbát ejtene a neves intézmény hírnevén. Azt állították, hogy e kutatás amúgy sem hordozza magában újabb és jelentős ismeretek feltárásának lehetőségét. Maga az egyetem nem is támogatta Hübinger

ger kutatásait, de néhány ismert germanista (Bürgin, Mayer) szívesen segített neki.

Hübinger könyve nem jelentős hozzájárulás Thomas Mann irodalmi munkásságának alaposabb megismeréséhez, hanem erősen polemikus hangvétele, kutatási módszereinek egyoldalúsága és főleg Thomas Mann világnézeti statikusságáról szóló, erősen vitatható megállapításai miatt inkább a könyvet kiváló szellemi légkörre jellemző.

A FÉRJ — AHOGYAN A FELESÉG LÁTJA

A Thomas Mann-centenárium előestéjén Thomas Mann műveinek kiadója, a S. Fischer Verlag egy több célt szolgáló könyvet jelentetett meg: a kiadónak a Thomas Mann-irodalomhoz való hozzájárulását növelte, a nagy író özvegye előtt róttá le tiszteletét, és, nem utolsósorban, kis irodalmi szenzációt keltve, a jól számító kiadónak bizonyos anyagi hasznot jelentett.* Katia Mann emlékiratai előbb a *Die Zeit* mellékletében jelentek meg, és csak ezután könyv alakban. Az első változat képanyaga rendkívül gazdag, a második ebből a szempontból jóval szegényebb. Katia Mann emlékezései nem írott formában készültek, hanem magnószalagra rögzített beszélgetések során alakultak ki. Az utólagos csiszolások állítólag többé-kevésbé jelentéktelenek voltak. Ez a rögzítési mód azonban erősen rányomta bélyegét az egész könyvre. Az olvasónak az a benyomása, hogy egy rendkívül egyszerű, a naívvá határos mesélő hang mondja el itt-ott már homályosuló, néha-néha jelentéktelennek tűnő emlékeit. A könyv első negyedét főleg a szerzőnő gyermek- és ifjúkori visszaemlékezései töltik ki, bár az is igaz, hogy a kötetlen mesélés gyakran magával ragadja, és időt-teret bontva csapong Európa és Amerika tájain. Végeredményben Katia Mann emlékirataiban mégiscsak a Mann-pár házasságát a központi téma. Az olvasó ne remélje, hogy ebben a könyvben valamilyen intim és eddig ismeretlen, de ugyanakkor fontos mozzanatra akad majd, amely kulcsként szolgálhatna Thomas Mann művészetének megértéséhez és értelmezéséhez. Katia Mann nem irodalmár, azon túl nem is kritikus, aminek tudatában van. Egyszerűen elmondja életük legfontosabb mozzanatait, de nem életállomások lexikális számbavételével, hanem női szemmel idézve meg általa, a nagy író élettársa által, jellegzetesnek és fontosnak tartott apró eseményeket. Több helyen szól Heinrich Mannról, de arra nem ad magyarázatot, miért volt a két írótestvér között egy időben feszült a viszony. Heinrichről véleménye általános megjegyzésekre korlátozódik, miszerint „Er war ein sonderbarer Mensch” (Különös ember volt), vagy „Er war auch eitel, seine Frauen waren auch sonderbar” (Hiú is volt, feleségei szintén különösek voltak). Általában a hozzájuk közel

* Katia Mann: *Meine ungeschriebenen Memoiren*. S. Fischer Verlag, Frankfurt/Main, 1974. A könyv azóta szerbhorvát nyelven is megjelent.

álló vagy a valamilyen módon velük kapcsolatban levő művészeket egyszerűen rokonszenveseknek vagy ellenszenveseknek tartja. Az előbbiekről „anyáskodó” hangon emlékezik meg, míg az utóbbiakat csípős szavakkal illeti. A politikusok közül igen jó véleménye van Rooseveltről, de emlékezéseiben jóval több teret szán a számára kevésbé rokonszenves íróknak, alkotóknak. Először A. Kolbot veszi célpontul, azután elmarasztalóan szól Schönbergről, Döblinről, Musilról, a karmester Furtwänglerről stb. Nem kíméli a művészemberek élettársait sem: némileg pletykázva mond kritikát Schönberg feleségéről, Alma Werfelről (már Mahler életét is alaposan megkésérítette) és másokról. Mindezt futólag teszi, mint amikor valaki társaságban cseveg, minden elmélyültség nélkül. Ez a megállapítás azokra a részletekre is vonatkozik, amelyek az író, Thomas Mannt igyekeznek közelebb hozni az olvasóhoz. Katia Mann ilyen téren szinte egyetlen új adatot sem ad hozzá az eddigi Thomas Mann-kutatáshoz. Szerinte férje műveiben hősei megjelenítése közben ismert emberek külső vonásait használta fel („Ein asboluter Augenmensch” — Abszolút vizuális ember — mondja férjéről). Megállapítása: „Statt frei zu erfinden, stützte Thomas Mann sich am liebsten auf die Wirklichkeit” (Ahelyett, hogy szabadon kitalált volna, Thomas Mann legszívesebben a valóságra támaszkodott), már régóta ismert. Az is bebizonyított tény, hogy Thomas Mann volt az utolsó nagy polgári író, aki ugyanakkor parodizálta is a polgári művészet gyengeségeit. Bár hangsúlyozza, hogy önmaga nem irodalmár, itt-ott megjegyzi, hogy apró tanácsokkal segített férjének az alkotásban. A csevegő és néha csipkelődő hang mögött mély nosztalgia húzódik meg. A szerzőnő búcsúzik egy kortól: a haladó német polgárság korától. A mélyen apolitikus emlékirat („Mein Mann war nie ein Kommunist” — Férjem sohasem volt kommunista) emlékművet emel e kornak és művészi vívmányainak férje alkotásain keresztül. Katia Mann kitűnő élettársnak bizonyult — ezt férje is számtalanszor hangsúlyozta —, de mint emlékirat szerzője kevésbé sikeres. Naívan nosztalgikus mesélése a mulandóságról szól, nagy vonalakban rajzolja meg a művészember férj arcképét, de ugyanakkor újat és lényegbevágót nem közöl. Az átlagolvasó számára a könyv csemege talán, de a kutató olvasás után csalódottan és fejcsumálva teszi le. Az a benyomása, hogy a kiadó áldozata lett, mert egy félig-meddig kommersz kiadványt ismert meg Katia Mann „íratlan „emlékiratainak” ürügye alatt.

AZ ÍRÓ — AHOGYAN A FILOLÓGUS LÁTJA

A svájci Hans Wysling, ismert Thomas Mann-kutató, a zürichi Thomas Mann-archívum vezetője. Ez az intézmény most adta ki harmadik kötetét, amelynek szerzője maga H. Wysling*. Az egyébként is mindig nagy-

* Hans Wysling: *Dokumente und Untersuchungen*. Francke Verlag, Bern und München, 1974.

fokú áttekinthetőségre törekvő szerző a kötetet világosan két részre tagolja. Az elsőben Thomas Mannra vonatkozó újabb dokumentumokat közöl, melyek eddig részben vagy teljesen ismeretlenek voltak. A másodikban önálló kutatásainak eredményeit mutatja be. A dokumentum-fejezet öt egységből áll, ezeket az alábbiakban ismertetem. Az *Ein Brief zur Situation des deutschen Schriftstellers um 1910* (Levél a német író helyzetéről 1910 körül) című munkájában Thomas Mann a prózaírók érdekeit képviselve a társadalom részéről nagyobb erkölcsi és anyagi elismerést igyekszik kiharcolni az írók számára. Szerinte Németországban akkor a vezető művészet a zene, Franciaországban pedig az irodalom. Ezért írása az irodalom védelmében készült.

1922 és 1928 között Thomas Mann a *The Dial* című amerikai lap németországi „tudósítója” volt. Eddig nyolc „német levele” került napvilágra, ezeket közli a kötet. Alkalmi munkáról van itt szó, amelynek vállalásakor a magas tiszteletdíj játszotta a döntő szerepet. Thomas Mann e levelekben az irodalmi, színházi és társadalmi életéről számol be, stílusa szabad, néha-néha felületes is, ami más írásaiban sohasem tapasztalható. A levelek afféle „portyázások” a német kulturális élet területén, az elmélyülés minden szándéka nélkül.

A következő dokumentum, amelynek címe *Kinderspiele* (Gyermekjátékok), 1940-ből való, s a később megírt és e kötetben közölt *On Myself* (Magamról) című előadásnak az alapját képezi, így tehát csak irodalomtörténeti jelentőséggel bír. Ez utóbbi önéletrajzi írás. Thomas Mann nem szeretett önéletrajzot írni — bár művei hemzsegnék az önéletrajzi elemektől —, és ez itt is tapasztalható. Stílusa száraz, főleg írói pályafutásának lexikális rögzítésére törekszik. Izgalmas azonban az említett *Betrachtungen*gel foglalkozó részlet, amely azt igazolja, hogy e mű sok szempontból kulcsjelentőségű Thomas Mann írói és emberi magatartásának értelmezésékor.

A közölt dokumentumok közül a legizgalmasabbak és legfontosabbak Heinrich levelei Thomas Mann-nak. A levelek 1922 és 1937 között íródtak. Egy pinceiládában leltek rá az igen értékes 46 levélre. A levelek első sorban arról tanúskodnak, hogy mennyire szoros volt a két testvér közötti kapcsolat ebben a korszakban. Nyilvánvalóvá válik — és ezt már régóta sejtik a kutatók —, hogy Heinrich a hétköznapi apró (anyagi) gondjai között nem tudott tájékozódni, de kiváló politikai éleslátással rendelkezett. E szempontból jóval Thomas Mann fölött állt, aki, gyakorlatiasabb lévén, szerencsésebben oldotta meg a mindennapi megélhetés nehézségeit. Heinrich politikai éleslátásának illusztrálására idézünk egy mondatot egyik levélből, amelyet a fasiszta hatalomátvételtkor írt Thomas-nak: „Das Schlimmste ist, dass die Welt im Grunde geneigt ist zu glauben, alles sei nur eine Aktion gegen den Kommunismus.” (A legrosszabb az, hogy a világ alapjában véve hajlamos arra, hogy azt higgye, mindez csak egy, a kommunizmus elleni, akció.) Sokkal jobban és gyorsabban

felismerte a nemzeti szocializmus romlottságát, mint Thomas. Úgy érzi, tevékenyen kell harcolnia a rendszer ellen. A levelek Heinrich Mann-nak Németország sorsa miatt érzett féltő aggodalmáról tanúskodnak. A háború lehetőségében sem hitt. Úgy gondolta, hogy előbb kerül sor Németország gazdasági csődjére. Ebben, sajnos, tévedett, de igen látnokian fejezi ki véleményét, mikor ezt állítja: „Ich sage mir indessen, dass ohne den russischen Rückhalt das westliche Europa verloren wäre.” (Ezért mondom, hogy az orosz fedezék nélkül Nyugat-Európa elveszne.) Az újonnan fellelt levelek alapján kellene átértékelni az írótestvérek kapcsolatáról kialakult és elterjedt nézetet, méghozzá, és ez mind jobban érezhető, Heinrich Mann javára.

A könyv második fele Hans Wysling két tanulmányát tartalmazza. Az első arról szól, milyenek voltak Thomas Mann tervei a Krull-regény folytatását illetően, és a zürichi Thomas Mann-archívum gazdag anyagára támaszkodik. A szerző igen szerényen húzódik meg az adatok mögött, minden lényeges vagy új következtetés levonásától óvakodik. Kiderül, hogy a Krull-vallomások írása valójában játékos „ujjgyakorlatot” jelentett Thomas Mann számára. A már régebben begyűjtött anyagra támaszkodva igyekezett volna megrajzolni szélhámós hőséneke további életútját. Csak a tanulmány végén kísérli meg Wysling az izgalmas összehasonlítást, amikor is párhuzamba állítja Krull, József és Gregoriusz életútját. Kétségtelen, hogy a döntő elemek (emelkedés — esés — emelkedés) mindhárom hős életében jelen vannak (illetve Thomas Mann tervei szerint jelen lettek volna Krull életében is), de Wysling összehasonlítása inkább a cselekmény alakulására vonatkozik, nem pedig a belső lényegre. A második tanulmány (*Mythos und Psychologie bei Thomas Mann* — Mítosz és pszichológia Thomas Mann-nál) egy más sokak által elemzett kérdésre keres választ, de a szerzőnek sikerült újabb összefüggéseket feltárnia, és így ez a munka kétségtelenül a könyv legértékesebb része. A József-trilógiáról szólva Wysling három forrást emel ki: mese, Wagner eposzai és az antik mítoszok. A *Varázshegyben* a mítosz és pszichológia szemben áll egymással, később azonban Schopenhauer nézeteinek hatása alatt Thomas Mann másképpen magyarázza a mítoszt. A legsikerültebb mesterműben (az említett József-trilógiában) „pszichologizálja” a mítoszt (a mítosz újrajelentése). Ez pedig, Wysling szerint, a mítosz „realizálását”, valóságserűvé tételét jelenti. Általában a pszichológia és mítosz szerepéről szólva, Thomas Mann munkáiban Wysling két nagy korszakot különböztet meg. Az első korszakban „mitizálja a valóságot”, azaz bevonja a valóságba a mítosz elemeit, utal a mítoszokra. A második korszakban a folyamat, mondhatnánk, fordított: „valósággá teszi a mítoszt”, azaz magát a mítoszt dolgozza fel oly módon, hogy, úgy tűnik, az maga a valóság. Wysling ebben a munkájában általánosításra tesz kísérletet, és Thomas Mann műveiből kiindulva izgalmas kérdést tesz fel: századunkban hogyan hatolt be a mítosz az irodalomba? Igaz, hogy a válaszáddal

adós maradt, de már maga a jelenség felismerése és bizonyos megközelítése is a szerző érdeme. Végso fokon Wysling könyvében a pontosság a domináns érték. Óvatosan dolgozza fel a dokumentumok sokaságát, és sohasem von le végleges következtetéseket. A beavatott azonban nem tud megszabadulni attól a benyomástól, hogy a zürichi Thomas Mann-archívum kiadásában megjelent előző két kötet a mostaninál értékesebb hozzájárulás a Thomas Mann-kutatáshoz.

*

Három szerző kísérelte meg megrajzolni Thomas Mann arcképet. A portrék nem teljeseek, hiszen csak egy-egy vonás bontakozik ki a „megfigyelő” előtt. A hiányosságok vitathatatlanul az alkalmazott megközelítési módszerekből erednek. Az igazi, valójában teljes, Thomas Mann-monográfia még mindig várat magára. Legújabban Peter de Mendelssohn vállalkozott megírására. Mivel művének eddig csak első kötete jelent meg, értékelése még korai lenne.